

Vahe 2

LE'O 'O E KAKAI'

TALATEU

Na'e fakahā tau'atāina mai 'e he kakai' 'i he ngaahi fakataha 'a e Komisoni', 'o tatau pē 'i Tonga ni pea mo muli foki, 'a e ngaahi ngaahi me'a na'a nau tokanga ki ai, ngaahi palopalema 'oku nau fehanganagai mo ia mo e ngaahi me'a 'oku nau faka'amu ki ai 'o fekau'aki mo e ngaahi liliu `e ni`ihi ke toe potupotu tatau ange 'a e fa'unga fakangāue'.

Ko e fakataha fakakātoa 'e 79 na'e fakahoko 'e he Komisoni' pea mo e kakai', 'a ia ko e fakataha 'e 31 'i Tongatapu (ko e toko 931 na'e lava hake ki ai), hiva 'i Vava'u (ko e toko 520 na'e lava hake ki ai), fitu 'i Ha'apai (ko e toko 409 na'e lava hake ki ai), tolu 'i 'Eua (ko e toko 137 na'e lava hake ki ai), taha 'i Niuatoputapu (ko e toko 18 na'e lava hake ki ai), taha 'i Niuafo'ou (ko e toko 22 na'e lava hake ki ai), 13 'i 'Amelika (ko e toko 783 na'e lava mai ki ai), valu 'i 'Aositelelia (ko e toko 349 na'e lava hake ki ai) pea ono 'i Nu'usila (ko e toko 342 na'e lava hake ki ai). 'I hono fakakātoa', ko e kakai 'e toko 3,511 na'a nau lava mai ki he ngaahi fakataha kātoa ko 'eni 'e 79 'a e Komisoni' pea mo e kakai'. Ko e fakataha na'e tokolahi taha ai 'a e kau ma'u fakataha' ko e fakataha 'i Mangere, Nu'usila, 'a ia na'e kau atu ki ai 'a e kakai 'e toko 125. Ko e fakataha tokosi'i taha' ko e fakataha na'e fakahoko 'i Fua'amotu, Tongatapu, 'a ia ko e toko fitu pē na'a nau lava ki ai'. 'I he ngaahi fakataha ko 'eni', na'e fa'a tokolahi ange pē 'a e kakai tangata' 'i he kakai fefine na'e lava mai ki he fakataha'. Na'e lahi ange pē mo e ma'u fakataha 'a e kakai matu'otu'a', kae toko si'i 'a e to'utupu' pe ngaahi ta'u si'i ange'.

Na'e toe 'i ai mo ha fakataha makehe ia 'e 10 mo e ngaahi kulupu makehe 'o kau ai 'a e fakataha mo e ngaahi pangikē fakakomēsiale 'i Vava'u', Kautaha 'a e Ngaahi Pangikē 'a Tonga', Pangikē ANZ 'i Melipoane', Pangikē Westpac 'i Senee', Kautaha 'a e Ngaahi Pisinisi mo e Ngaahi Ngāue'anga', ngaahi kulupu kakai fefine', kau Taki Lotu' mo e kau fakafofonga mei he ngaahi siasi', Sosaieti Lao 'a Tonga' mo e kau fakafofonga lao', kau Fakafofonga 'o e Kakai' ki he Fale Alea 'o Tonga' pea mo e Hou'eiki Ma'u Tofi'a Tukufakaholo'.

Na'e 'i ai foki mo e ngaahi tohi fokotu'u fakakaukau 'e 24 na'e ma'u 'e he Komisoni' 'i he vaha'a 'o 'Epeleli 'o e 2009 mo Nōvema 'o e 2011, pea na'e tufa mai foki ki he Komisoni' ha tatau `o ha tohi tangi 'a ia na'e fakahū atu ki he Fale Alea 'o Tonga'.

Na'e hā mahino mei he ngaahi fokotu'u na'e fakahoko mai' 'a e me'a fakakelekele na'e hoha'a mo tokanga mai ki ai 'a e kakai', 'o hangē ko e founga 'o e ma'u kelekele' pea mo hono hisitōlia', lao ki he hokohoko 'ea', totonu 'a e kakai fefine', kelekele ma'u kakato, kelekele mōkisi, kelekele lisi, kelekele li'aki 'o 'ikai ngāue'aki, kelekele 'o e kakai Tonga nofo muli' pea mo e ngaahi matātahi. Na'e 'ohake foki mo e fakakaukau felāve'i mo ha Talāsiti Fakafāmili ke hoko ko ha solova'anga 'o e ngaahi palopalema fakafāmili 'oku fa'a tukuaki'i ki he siokita 'a e 'ea 'i he kelekele fakafāmili'. Na'e toe tuku mai foki ki he Komisoni' mei Fale Alea' 'i 'Okatopa 2010 'a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010, 'a ia na'e fokotu'u ange 'e he Kau Nōpele'. Na'e tuku atu ki he kakai' 'i he ngaahi fakataha 'a e Komisoni' ha ngaahi fakamatala fakanounou 'o e ngaahi fakatonutonu 'i he Lao Fakaangaanga ni ke fakahoko mai ha'anau fakakaukau fekau'aki mo ia.

Makehe mei he ngaahi kaveinga lalahi 'oku hā atu 'i 'olunga', 'a ia na'e fa'a toutou tālanga'i lolotonga 'a e ngaahi fakataha 'a e Komisoni' mo e kakai', na'e 'i ai mo ha ngaahi me'a kehe pē na'e tokanga ki ai 'a e kakai' 'o meimei fakatefito pē 'i he ngaahi feitu'u 'oku nau nofo ai'. Ko e kakai ko ia 'oku nofo 'i he ngaahi tukui motu', na'a nau tokanga ki he ngaahi me'a na'e uesia fakahangatonu ai kinautolu, 'o hangē ko e 'auhia atu 'a e kelekele' ki tahi' pea mo e totonu 'a e Tonga' ke ne ngāue'aki tau'atāina 'a e matātahi' mo kumi ha'ane ma'u'anga mo'ui mei tahi 'o 'oua `e toe ta'ota'ofi. Ko e kakai ia `oku nofo 'i he ngaahi kolo ki 'uta', na'e lahi 'enau tokanga ki he ngaahi 'api tukuhau' pea mo e founga 'e malava ke nau lisi atu ai 'a e ngaahi kelekele ko ia'. Ko e kakai 'oku nau nofo ofi 'i he ngaahi matātahi' mo e ngaahi tahi ki lotofonuá, 'o hangē ko Fanga'uta', na'a nau tokanga ki he ngaahi ngāue fakalalakaka 'i he ngaahi 'ēlia ko 'eni 'a ia 'e lava ke liliu ai 'enau ma'u'anga mo'ui'. Na'e tokanga makehe mai leva 'a e kakai Tonga nofo muli ia ki ha founga te nau lava ai 'o tokoni mai ai ki hono tauhi 'a honau ngaahi kelekele 'i

Tonga ni', 'o hangē ko hano hilifaki ange ha ngaahi tukuhau ke nau totongi ke tokoni ki he pa'anga hū mai fakalūkufua 'a e fonua'. Na'e kehekehe pē foki `a e sio mo e ngaahi fakakaukau 'a e kakai' 'o makatu`unga pe ko e tofi'a Pule'anga pe tofi'a tukufakaholo na`a nau nofo ai'.

Na'e fakahā mai 'e he kakai' 'i he ngaahi fakataha 'a e Komisoni' 'a e ngaahi me'a na`a nau sio mo tokanga ki ai, pea fakahoko mai mo e ngaahi palopalema na`a nau fekuki mo ia koe'uhi ko e tu'unga lolotonga 'o e Lao ki he Kelekele', founa ngāue fakakelekele' pea mo e ngaahi fokotu`u ke fakalelei`i ai `a e founa ma`u kelekele. Na'e `i ai ma`u pē foki `a e tokanga mo ha ta'efiemālie ki he tu'unga fua fatongia 'a e Potungāue Fonua'.

2.1 NGAARI TOTONU MO E NGAARI FATONGIA KI HE KELEKELE

Na'e hā mahino mei he ngaahi fakataha mo e kakai 'oku 'i ai ha kakai Tonga tokolahi na'e kei si'isi'i 'aupito 'enau 'ilo ki he'enau ngaahi tefito'i totonu fakakelekele' mo e lao kelekele' fakalūkufua. Na'e lahi ai hono 'omai ha ngaahi fokotu'u fakakaukau ke fai ha liliu neongo 'oku malava pē ia ke solova 'i he lao lolotonga'. Hangē ko e fakakaukau 'e taha ke faka'inasi kotoa 'a e fānau 'a e tokotaha ma'u 'api' 'i hono kelekele'. Ko e me'a ko eni 'e malava lelei pē ia ke fakahoko 'i he lao lolotonga' 'aki hano vahevahe 'e he ma'u 'api' 'a hono kelekele pea vahe ia ki hono fanga foha' ke lēsisita pea lisi foki ha ngaahi konga ki hono ngaahi 'ōfefine'.

'Ikai ia ko ia pē, kā na'e mahino foki 'a e ma'uhala ia 'a e kakai 'a e ngaahi lao kelekele 'i he'ene fekau'aki mo e ngaahi me'a hangē ko ha 'api kuo vahe 'i he angalelei 'a e Tu'i ('api tō) kae 'ikai lēsisita, ko e hā 'a e me'a 'oku hoko ki he kelekele 'o ha taha Tonga na'e liliu kakai ki mu'a 'i he 2007, founga totonu 'o e momoi 'o e kelekelé pea mo hono ngaahi nunu'a, pea mo e fiema'u ko ia 'a e fuakava 'ea ('o tatau aipē pe ko ha uitou pe ha foha 'ea') ke fai 'i loto 'i he ta'u 'e taha mei he pekia 'a e tokotaha ma'u kelekele'.

Na'e lahi 'a e kakai na'a' nau ma'u hala 'o pehē ko e fuofua lēsisita ko ia 'o e kelekele' 'oku tu'o taha pē pea 'e hokohoko aipē 'a e laine 'ea' ia ki he 'api'hili 'a e pekia 'a e tokotaha ma'u 'api' 'o 'ikai toe fiema'u ke fakahoko ha fuakava 'ea. 'I he taimi ko ia 'oku 'ikai ke tala ai 'a e 'api' 'i hano fai 'a e fuakava 'ea' 'i loto 'a e ta'u 'e taha mei he pekia 'a e ma'u 'api', 'oku foki leva 'a e 'api' ia ki he ma'u tofi'a'. 'Oku lava 'e he ma'u tofi'a ia 'o toe foaki' 'a e kelekele ko ia' ki ha taha kehe, pea tukuaki'i leva 'e he fāmili' 'a e ma'u tofi'a' kuo faihala 'o "lēsisita tu'o ua" koe'uhi ko 'enau tui 'oku kei tu'u pē 'a e lēsisita na'e fai mai 'e he fanga kuí pea toe foaki 'eni ia 'e he ma'u tofi'a'.

Na'e tali lelei 'e he kakai 'a e feinga ko ia 'a e Komisoni' 'i he ngaahi fakataha ke fai ha talanoa. Na'e hounga'ia 'a e kakai Tonga' 'i he faingamālie ko ia ke 'omai 'a e 'enau ngaahi fakakaukau' pea ongona foki mo honau ngaahi le'o'. Na'e 'i ai foki mo e 'amanaki 'a e kakai' 'e vakai'i 'e he

Komisoni' 'a 'enau ngaahi fakakaukau' pea fakahoko ha ngaahi fokotu'u fakapotopoto te ne feau mo tālia `a e ngaahi fiema'u 'o e ngaahi 'aho' ni', kā 'i he taimi tatau pē ke kei pukepuke 'a e ngaahi vīsone 'a Kingi Siaosi Tupou I, 'a ia ko e ngaahi makatuliki ia 'o `etau fa'unga ma'u kelekele'.

2.2 NGAahi FOKOTU'U MEI HE KAKAI'

Na'e fa'u 'e he Sekelitali 'a e Komisoni' ha līpooti 'o fakamatala fakaikiiki ai 'a e ngaahi fokotu'u fakakaukau na'e fakahoko mai 'i he ngaahi fakataha mo e kakai', ngaahi fakataha mo e ngaahi kulupu makehe' pea mo e ngaahi tohi fokotu'u fakakaukau'. Na'e toe vakai'i fakapapau'i foki 'a e ngaahi fokotu'u ko 'eni mei he ngaahi lēkooti tepi hiki tatau' ke fakapapau'i na'e vakai'i kotoa 'e he Komisoni' 'a e ngaahi kaveinga mahu'inga' ni. 'Oku fakapipiki fakataha atu 'a e līpooti 'a e Sekelitali' mo e Līpooti' ni 'i he Fakalahi 9.

Na'e 'osi fakamahino atu 'a e ngaahi kaveinga mo e ngaahi fokotu'u kuo lisi atu 'i he Fakamatala Fakalūkufua'. Na'e 'osi fakakaukau'i kotoa 'a e ngaahi me'a na'e tokanga ki ai mo fokotu'u mai 'e he kakai' 'i he ngaahi vahe 'e hokohoko mai 'i he Līpooti' ni, pea mo ha ngaahi fokotu'u fe'unga 'a e Komisoni'. 'Oku fakataumu'a 'a e vahe' ni ke 'oatu ha fakamatala fakanounou 'o e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi fokotu'u na'e 'omai mei he kakai' ki he Komisoni'.

(i) Hokohoko 'ea ki he kelekele

(a) Na'e 'i ai 'a e kakai ia 'e nihi na'a nau tui kinautolu 'oku 'ikai ke fiema'u ke fakahoko ha liliu ia ki he ngaahi lao lolotonga fekau'aki mo e hokohoko 'ea, tuku kehe pē ha fanga ki'i me'a 'oku fiema'u ke toe ma'opo'opo ange, 'o kau ai eni:

- ke malu'i 'a e ngaahi totonu 'a e 'ea' 'i he taimi ko ia 'oku lisi, mōkisi pe fuakava 'ea ai 'a e uitou' ki he kelekele';
- ke fakapapau'i 'a e ngaahi totonu 'o ha foha na'e fā'ele'i ki mu'a pea toki mali 'a 'ene ongomatu'a';
- ke fakapapau'i 'e kei nofo pē 'i he fāmili' 'a e kelekele' 'i ha taimi 'e vahevahe ai 'e he taha ma'u 'api';

(b) Na'e 'i ai 'a e kakai 'e nihi na'a nau tui kinautolu 'oku fiema'u ke fakahoko ha ngaahi liliu ki he lao 'o e hokohoko 'ea' 'i he'ene felāve'i mo e ngaahi me'a ni:

- totonu 'a e 'ōfefine' ke hoko ko e 'ea ki he kelekele 'a 'ene tamai ('i he taimi 'e 'ikai ke 'i ai ha 'ea tangata) pea ke 'oua na'a ngata 'a e totonu ko ia' 'i ha'ane mali;
- ke 'ea hoko 'a e fānau tu'utāmaki' pea mo e fānau ohi', 'i ha ngaahi tu'unga pau pē;
- 'oku totonu ke vahevahe 'a e kelekele' ke 'inasi kotoa ai 'a e fānau 'a e tokotaha ma'u 'api';
- 'oku totonu ke 'ea hoko 'a e tokotaha lahi taha 'i he fānau', 'o tatau ai pē pe ko e fefine pe tangata;
- 'oku totonu ke fili pē 'e he ongomātu'a' 'a e tokotaha 'i he'ena fānau' 'e hoko hake ko e 'ea ki he kelekele fakafāmili'.

(ii) Ngaahi totonu 'a e kakai fefine ki he kelekele'

Na'e teke mālohi mei he kakai' 'a e fakakaukau ke "fakatau'atāina" 'a e kakai fefine', mei he ngaahi fakangatangata 'i he ngaahi lao lolotonga', ke nau ma'u 'a e totonu tatau mo e kakai tangata' 'i he malumalu 'o e Lao ki he Kelekele'. Na'e fakahoko mai 'a e ngaahi fokotu'u ko 'eni' mei he kakai fefine mo e kakai tangata fakatou'osi, pea na'e kau ki ai 'a e ngaahi me'a ni:

- (a) ke ma'u 'e he kakai fefine' 'a e ngaahi totonu tatau mo ia 'oku ma'u 'e he kakai tangata' 'i he Lao ki he Kelekele';
- (b) ke 'oange ha ngaahi totonu ki he ngaahi uaifi, kuo tono pe li'aki kinautolu 'e honau ngaahi husepāniti takitaha, ke nau kei nofo pē 'i he kelekele 'a honau husepāniti';
- (c) ke 'oange ha ngaahi totonu ki ha 'ōfefine na'a ne nofo 'o tokanga'i 'a e ongomātu'a mo e kelekele fakafāmili';
- (d) 'oku totonu ke fakangofua ke lisi atu 'e he uitou' 'a e kelekele', 'i ha loto ki ai 'a e 'ea';
- (e) 'oku totonu ke toe lahi ange 'a e ngaahi totonu 'a ha uitou 'i ha 'api na'e toki ma'u fo'ou pē 'e ia mo hono husepāniti kuo pekia';

(f) 'oku totonu ke fakahoko 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi tu'utu'uni fakafonua, fakafeitu'u mo fakavaha'apule'anga pea pehē ki he ngaahi aleapau 'oku kau atu ki ai mo tukupā ai ke 'oange ma'a e kakai fefine' 'a e ngaahi totonu fakakelekele tatau mo e kakai tangata'.

(iii) Fakangatangata 'a e kelekele ma'u kakato' ki he kelekele 'oku tanu mei he tahi'

'E lava ke ma'u ha lelei 'a Tonga mei he ngaahi kelekele ma'u kakato', 'aki hano fakangofua ia kae fakangatangata pē ki he kelekele 'oku ma'u mei hono tanu ki tahi 'o e ngaahi matātahi', pea 'oua 'e fakangofua 'i ha kelekele 'oku lolotonga 'i he malumalu 'o e Lao ki he Kelekele'. Ko e ngaahi fakakaukau na'e fokotu'u mai mei he kakai' na'e kau ki ai 'a e ngaahi me'a ni:

- (a) kuo taimi ke faka'atā 'i Tonga ni ke fakatau atu 'a e kelekele ma'u kakato';
- (b) 'e lelei pe ma'a e kau tu'umālie' 'a e kelekele ma'u kakato';
- (c) 'e faka'ai'ai 'e he ma'u kelekele kakato' 'a e tanu ki tahi' pea 'e uesia lahi ai 'a e ngaahi 'ātakai 'o e matātahi', ngaahi totonu tukufakaholo ki he toutai' pea mo e ngaahi totonu 'a e kakai 'oku nau nofo 'i he ngaahi matāfanga;
- (d) 'e hoko 'a e tanu ki tahi' ke toe lahi ange ai 'a e kelekele ke ma'u 'e he kakai';
- (e) 'oku totonu ke ta'ofi 'a e ngaahi totonu ke ma'u ha kelekele ma'u kakato ke toki foaki pē ki he kakai Tonga 'oku nau nofo 'i he ngaahi 'ēlia tu'u hoko atu ki ai';
- (f) 'oku totonu ke fakangatangata pē 'a e tanu ki tahi' ki he ngaahi 'ēlia vai 'i lotofonua'.

(iv) Ngaahi Mōkisi'

Na'e tokanga lahi 'a e kakai' fakalūkufua pea pehē foki ki he ngaahi pangikee' ki he kaveinga ni. Na'e fakahā mai ai 'e he ngaahi pangikee' 'a 'enau mātu'aki tokanga ki he me'a ni tupu mei he lahi 'a e 'ikai totongi taimi totonu 'a e ngaahi mōkisi' pea mo e faka'au ke lahi ange hono fakatau atu 'o e ngaahi mōkisi'. Na'e fakataha 'a e Komisoni mo e ngaahi pangikē 'o talanoa'i 'a e ngaahi me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e kakai fekau'aki mo e ngaahi founga ngāue ki he mōkisi'. Ko e ngaahi fokotu'u na'e fakahoko mai mei he kakai na'e kau ki ai 'a e ngaahi me'a ni:

- (a) 'oku totonu ke toe vakai'i 'a e tu'unga 'o e totongi tupu 'oku hilifaki mai 'e he ngaahi pangikee' ki he ngaahi mōkisi';
- (b) 'oku totonu ke hōhoa tatau 'a e mahu'inga 'o e sino'i noo' mo e lahi 'o e kelekele 'oku mōkisi';
- (c) 'oku totonu ke hōhoa tatau 'a e ta'u 'o e mōkisi mo e mahu'inga 'o e sino'i noo';
- (d) 'oku totonu ke toe vakai'i 'a e ta'u lahi taha 'o e mōkisi' `oku faka'atā 'e he lao';
- (e) 'oku totonu ke hilifaki ha ngaahi fakangatangata ki he mōkisi 'o e ngaahi 'api kolo';
- (f) 'oku totonu ke tomu'a ma'u ha ngofua mei he 'ea' ki mu'a pea tali ke mōkisi 'a e kelekele';
- (g) 'oku totonu ke fakafoki mai `a e kelekele na'e fakatau atu, koe'uhi ko hono 'ikai totongi 'o ha mōkisi, 'i he tu'unga tatau pē na'e 'i ai 'i he taimi na'e fakahoko ai 'a e fakatau';
- (h) 'oku totonu ke fai ma'u pē 'a e ngaahi aleapau mōkisi' 'i he lea faka-Tonga' mo e lea faka-Pilitānia' fakatou'osi;
- (i) 'oku totonu ke 'oange ki he uitou' 'a e totonu ke ne mōkisi 'a e kelekele', 'i ha loto ki ai 'a e 'ea';
- (j) 'oku totonu ke 'i ai ha ngaahi polokalama ako ma`a e kakai' ke tokoni'i kinautolu ke nau toe mahino'i ange 'a e ngaahi lao fekau'aki mo e mōkisi';
- (k) 'oku fiema'u ke 'i ai ha ngaahi lao ki he ngaahi mo'ua hulu 'oku 'ikai toe lava 'o totongi';
- (l) 'oku totonu ke fakangofua 'a e "mōkisi pa'anga kakato" (all money mortgages) 'i Tonga;
- (m) 'oku totonu ke fokotu'u ha sino tau'atāina ke ne tokoni'i 'a e kakai 'oku nau fie fakahoko ha aleapau mōkisi.

(v) Lisi 'o e Kelekele

Ko e ngaahi fokotu'u na'e 'omai ke toe vakai'i 'i he kaveinga ni na'e 'omai ia mei he kakai kuo nau 'ausia ha ngaahi faingata'a mo ha faingatāmaki 'i he ngaahi lao kelekele lolotonga' 'o fakafekau'aki mo e ngaahi lisi'. Na'e fokotu'u mai ai ke fakahoko 'a e ngaahi liliu ko 'eni':

- (a) 'oku totonu ke ma'u ha ngofua mei he lēsoa ki mu'a pea toe lisi atu 'a hono kelekele';
- (b) 'oku totonu ke fakafoki 'a e kelekele na'e lisi' 'i he tu'unga tatau pē na'e 'i ai 'i he taimi na'e lisi atu ai';

- (c) 'oku totonu ke tokanga'i makehe 'a e ngaahi lisi ki he kau muli', 'o tautautefito ki he kakai Siaina', ke malu'i 'a e kelekele' ma'a e kakai Tonga';
- (d) 'oku totonu ke toe hiki hake, mei he tu'unga 'oku 'i ai 'i he lao lolotonga', 'a e ta'u lahi taha 'e lava 'o lisi atu ai 'a e 'api tukuhau';
- (e) 'oku totonu ke ma'u ha ngofua mei he 'ea' ki mu'a pea fakahoko ha lisi;
- (f) 'oku totonu ke fakafaingofua'i 'a e ngaahi totongi lisi 'a e kau Tonga 'oku nau nofo muli';
- (g) 'oku totonu ke fakahā ma'u pe ki he ongo fa'ahi ki mu'a pea kaniseli ha lisi;
- (h) 'oku totonu ke fakangofua 'e he Minisitā Fonua' 'a e ngaahi lisi', kae 'ikai ko e Kapineti', koe'uhi ke toe vave ange 'a e ngāue ki he tohi kole lisi';
- (i) 'oku totonu ke 'oatu ha totongi huhu'i ki he lēsii', 'i ha'ane fakahoko ha ngaahi ngāue fakalelei ki he kelekele', 'o kapau 'oku 'ikai ke toe fakafo'ou 'a e lisi';
- (j) 'oku totonu ke 'oange ha fanongonongo ki he lesii', 'i ha taimi fakapotopoto, ke ne 'ilo'i ha 'amanaki ke pukema'u mai (repossess) 'a e 'api lisi' koe'uhi ko e 'ikai totongi 'a e totongi lisi';
- (k) 'oku totonu ke fakamu'omu'a ma'u pe 'a e ngaahi fiema'u fakakelekele 'a e kakai Tonga 'i ha lisi ki ha muli;
- (l) 'oku totonu ke 'i ai ha sino tau'atāina ke ne fale'i 'a e ngaahi fa'ahi' fekau'aki mo e ngaahi lisi', 'oatu ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi kelekele ko ia 'oku 'ataa' ke lisi', pea tokoni 'i hono fakafo'ou 'o ha lisi kapau 'oku 'ikai ke fakafo'ou pē 'iate ia 'i he taimi 'e 'osi ai;
- (m) 'oku totonu ke fakangata 'a e lisi' 'o kapau 'oku 'ikai ke ngāue'aki 'a e kelekele' ki he taumu'a 'oku fakahā 'i he lisi';
- (n) lisi ki he ngaahi siasi';
- 'oku totonu ke fakakaukau'i makehe 'a e ngaahi lisi kelekeleke ki he ngaahi siasi' mo e ngaahi ako 'a e siasi', koe'uhi ke 'oua 'e fu'u mamafa 'a e totongi lisi' pea ke toe faingofua ange hono fakafo'ou';
 - 'oku totonu ke totongi 'e he Pule'anga' 'a e totongi lisi 'o e kelekele 'oku lisi ki he ngaahi ako'anga 'a e siasi' he 'oku nau tokoni ki hono ako'i 'a e hakotupu 'o e fonua';

- 'oku totonu ke foaki ha lisi pē 'e taha ki he ngaahi siasi' ('o kau kotoa ki ai 'enau ngaahi taumu'a ngāue fakalotu') kae 'oua 'e ngāue'aki ha ngaahi lisi kehekehe ki ha ngaahi taumu'a kehekehe;
- fakakaukau'i ke foaki ange ki he ngaahi siasi', ha "lisi 'oku 'ikai fakangatangata" `o a`u ki he ta`u `e 999;
- 'oku totonu ke fakapapau'i 'e he Pule'anga' 'oku 'i ai ha kelekele fe'unga 'oku 'atā ke ngāue'aki 'e he ngaahi ako'anga 'a e siasi ke fakahoko ai 'a 'enau ngaahi `ekitivitii';
- 'oku totonu ke fakasi'isi'i ange 'a e kelekele 'oku lisi atu ki he ngaahi siasi' koe'uhi ke lahi ange 'a e kelekele 'oku 'atā ki he kakai;
- 'oku totonu ke fusi a'u 'a e mafai 'o e Kapineti' ke fakafo'ou ha lisi, 'o 'ikai toe fiema'u ke fakangofua 'e he lēsoa', 'o fakatatau ki he kupu 36 'o e Lao ki he Kelekele';

(o) ke fakakaukau'i 'a e lahi 'o e kelekele 'oku lisi atu 'i he tofi'a takitaha -

- ke fakapapau'i 'oku 'ikai laka hake 'a e lahi fakakātoa 'o e kelekele 'oku lisi atu 'i he tofi'a 'o e Nōpele takitaha 'i he fakangatangata pēseti 'e 5 kuo hilifaki 'e he lao';
- ke to'o 'a e mafai 'o e taha ma'u tofi'a ke ne fakangofua 'a e ngaahi lisi 'i hono tofi'a pē 'o'ona' 'o 'oange ia ki he Minisitā Fonua';
- ke fakangatangata 'a e mafai 'o e taha ma'u tofi'a' ke ne tu'utu'uni 'a e tu'unga 'o e ngaahi totongi 'o e ngaahi lisi' pea tuku atu ki ha Komisoni Kelekele Tau'atāina ke ne fakahoko 'a e mafai ko `eni'.

(vi) Kelekele li'aki 'oku 'ikai ngāue'aki

'Oku lahi 'a e ngaahi 'api kolo mo e ngaahi 'api tukuhau lēsisita 'i Tonga ni 'oku 'ikai ke ngāue'aki ki he taumu'a nofo'anga pe ngoue – 'a ia ko hono mo'oni' ko ha ngaahi kelekele 'eni 'oku li'aki pē 'o 'ikai ngāue'aki. 'I he taimi lahi, 'oku nofo muli 'a kinautolu 'oku 'o nautolu 'a e ngaahi 'api li'aki ko eni', kā 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'api li'aki ia 'oku nofo pē 'i Tonga ni 'a e tokotaha ma'u 'api' ia. Ko e ngaahi fakakaukau kehe pē fekau'aki mo e kaveinga ni, 'a ia na'e fakahā mai mei he kakai', 'oku anga pehe ni:

- (a) 'oku totonu ke faka'atā 'a e ngaahi 'api li'aki ke ngāue'aki 'e ha ni'ihi kehe, 'i ha loto ki ai 'a e tokotaha ma'u 'api';
- (b) 'oku totonu ke fili pē 'e he tokotaha ma'u 'api' pē ko hai te ne ngāue'aki 'a hono kelekele';
- (c) 'oku totonu ke hoko 'a e 'Ōfisa Kolo' ko e tokotaha tauhi fakalao 'o e ngaahi 'api li'aki';
- (d) 'oku totonu ke 'oatu 'a e 'api li'aki' ke tokanga'i 'e ha sino tau'atāina pea ke ne fakafehokotaki 'a e tokotaha ma'u 'api' pea mo ha taha pē 'oku fiema'u kelekele;
- (e) 'oku totonu ke fakafoki 'a e 'api li'aki' ki he Pule'anga' pea hoko ia ko e kongā 'o e ngaahi tofi'a Pule'anga';
- (f) 'oku totonu ke hilifaki ha ngaahi tautea ki he kau ma'u 'api ko ia 'oku li'aki 'a honau ngaahi 'api'.

(vii) Ngaahi totonu ki he kelekele 'a ha tangata'i fonua Tonga kuo ne liliu kakai muli

Na'e fakafepaki'i 'e he tokolahi 'o e kakai Tonga nofo muli' ha fa'ahinga fakakaukau ke to'o 'a 'enau ngaahi totonu ki honau kelekele 'i Tonga' 'o makatu'unga 'i he'enau liliu kakai 'i muli' pē ko e fuoloa ta'u 'a 'enau nofo 'i tu'apule'aga'. Ko e ngaahi fakakaukau 'eni na'e fokotu'u mai mei he kakai:

- (a) 'oku 'ikai totonu ke mole 'a e ngaahi totonu ki he kelekele 'i Tonga 'a e kakai Tonga kuo nau liliu kakai 'i muli', koe'uhi' 'oku nau kei ma'u pē 'a e loto 'o e tangata'i fonua Tonga', 'oku nau tokoni mai ki he 'ekonōmika 'a Tonga ni 'aki 'a 'enau lī pa'anga mai, pea ko 'enau ngaahi taumu'a 'i he lele lōloa' ke nau langa ha'anau 'api 'i Tonga 'aki 'a e pa'anga 'oku nau ma'u 'i he fonua muli' he te nau iku foki mai pē ki Tonga ni;
- (b) 'oku totonu ke to'o 'a e ngaahi totonu ki he kelekele 'i Tonga 'a e kakai Tonga kuo nau liliu kakai 'i muli', koe'uhi' 'oku nau ma'u ha ngaahi monū'ia mo e ngaahi totonu 'i he fonua muli' ka nau kei puke pē mo honau kelekele 'i Tonga' 'a ia 'e 'aonga ange mo toe fu'u fiema'u ange 'e kinautolu 'oku nau 'i Tonga ni' he 'oku 'ikai ma'u ha'anau kelekele;
- (c) 'oku totonu ke toe fakamatala ke mahino ange 'a e Lao (Fakatonutonu) ki he Kakai 'o e Fonua 2007 mo 'ene fekau'aki mo e ngaahi totonu ki he kelekele', 'a ia na'e ma'u pe mole ki mu'a 'i he 'aho na'e kamata ngāue'aki ai 'a e lao ko eni'.

(viii) Talāsiti Fakafāmili

Na'e fokotu'u mai 'a e fakakaukau ke fakangofua ke ngāue'aki 'a e Talāsiti Fakafāmili', koe'uhi ke faka'atā 'a e fāmili' ke nau felotoi ki he founa ke tauhi 'aki, pule'i mo vahevahe ke tofuhia kotoa 'a e ngaahi kupu 'o e fāmili' 'i he kelekele fakafāmili', kae 'oua 'e ma'u tokotaha pē 'e he foha lahi' 'a ia ko e 'ea' ia. Na'e toe fakahā mai foki mei he kakai 'a e ngaahi fakakaukau ko 'eni':

- (a) 'oku totonu ke fa'u ha lao fo'ou ke fakangofua ke fetongi 'e he Talāsiti Fakafāmili' 'a e ngaahi totonu 'a e 'ea';
- (b) 'oku totonu ke 'oange 'a e faingamālie ki he fāmili ke nau fili pē 'e fokotu'u ha Talāsiti Fakafāmili pē 'e tukuange pē ki he 'ea' ke ne ma'u 'a e ngaahi totonu ko ia' 'o hangē ko e tu'unga lolotonga';
- (c) 'oku totonu ke kau atu 'a e kupu kotoa 'o e fāmili' ki hono fakahoko ha tu'utu'uni fekau'aki mo e kelekele fakafāmili';
- (d) 'oku totonu ke tokoni ha sino tau'atāina ki he ngaahi fāmili' 'i hono fokotu'u 'o e ngaahi Talāsiti Fakafāmili'.

(ix) Ngaahi Matātahi'

Na'e 'i ai 'a e tokanga mei he kakai' ki hono ngāue'aki 'o e matātahi' (foreshore), matāfanga' pea pehē ki he tahi ki loto fonua'. Na'e 'i ai foki mo e hoha'a 'a e 'Otu Motu Ha'apai' ki hono 'auhia 'e he tahi 'a e kelekele' 'o tupu mei he toe ma'olunga ange 'a e tahi' pea 'oku hoko eni ke toe si'isi'i ange ai 'a e lahi 'o e ngaahi 'api lēsisita'. Na'e fakahoko mai ai 'a e ngaahi fokotu'u ko 'eni' mei he kakai':

- (a) 'oku totonu ke feongoongi 'a e Minisitā Fonua' mo e ngaahi kupu fekau'aki' kotoa ki mu'a pea ne foaki ha lisi 'i he matāfanga';
- (b) 'oku totonu ke toe fakamahino'i ange 'a e ngaahi lao ki he toutai' mo 'ene fekau'aki mo e ngaahi matātahi' mo hono ngāue'aki';

(c) 'oku totonu ke 'oua 'e tali ke lisi atu 'a e ngaahi kelekele 'i he matāfanga', koe'uhi ke fakapapau'i 'oku 'ata'atā pē 'a e 'alu ki tahi 'a e kakai'.

(x) Vahevahe 'o e Kelekele – fakakaukau'i ha ngaahi founa fo'ou mo toe lelei ange ki hono vahevahe 'o e kelekele'

'Oku tokolahi 'a e kakai Tonga 'oku 'ikai hanau kelekele. 'Oku fakatupu hoha'a 'a e me'a ni koe'uhi' 'oku totonu ke toe lahi ange 'a e kelekele 'oku 'atā ki he kakai', 'o hangē ko e taumu'a 'o e fa'unga fakakelekele'. Ko e ngaahi fokotu'u 'eni na'e fakahoko mai mei he kakai':

- (a) ke fakasi'isi'i 'a e lahi fakalao 'o e ngaahi 'api kolo' mo e ngaahi 'api tukuhau';
- (b) ke fakapapau'i 'a e lahi 'o e kelekele 'oku kei 'atā ke vahe atu mei he ngaahi tofi'a 'a e Pule'anga' mo e ngaahi tofi'a tukufakaholo';
- (c) ke fakakaukau'i 'a e ma'u "totonu fakakongokonga" `o e (strata title) kelekele', 'a ia 'oku lahi hono ngāue'aki 'i he ngaahi fonua muli';
- (d) ke fakafaingofua'i ange 'a e founa ngāue ki he fakafetongi 'api';
- (e) 'oku totonu ke fakahā 'e he 'ea' ha kelekele 'oku ne "ma'u" kā 'oku te'eki ke lēsisita, 'i he taimi 'oku ne fakahoko ai 'a e fuakava 'ea;
- (f) 'oku totonu ke tanu 'a e 'elia tahi 'i Fanga'uta pea vahe atu mei ai ha ngaahi 'api;
- (g) 'oku totonu ke vahe'i ha kelekele 'i he tofi'a takitaha ke ngāue'aki ki he ngaahi va'inga kehekehe kau ai 'a e sipoti';
- (h) 'oku totonu ke 'i ai ha Kosilio 'i he kolo takitaha ke tokoni ki he taha ma'u tofi'a' pea mo e kakai' 'i he ngaahi me'a fekau'aki mo e kelekele'.

(xi) Ke toe fakalelei'i ange 'a e vā fengāue'aki 'a e kau ma'u tofi'a tukufakaholo' pea mo e kakai'

Na'e fakahā 'e he kakai 'a 'enau hoha'a 'i he ngaahi founa ngāue 'a e kau ma'u tofi'a tukufakaholo 'e ni'ihi, 'i he taimi ko ia 'oku fakahoko atu ai ha'anau tohi kole ki ha kelekele. 'Oku faka'amu 'a e kakai ke fakahoko ha tu'utu'uni 'oku pau pea toe vave ange ki he'enau ngaahi kole' hili hono fakahoko atu', pea `e toe lelei foki ki he kakai' kapau 'e toe faingofua

ange ha`anau fakataha mo e hou`eiki Nōpele'. Ko e ngaahi fokotu'u 'eni na'e fakahoko mai mei he kakai':

- (a) 'oku totonu ke fakahā ha taimi pau ke fakahoko ai 'e he taha ma'u tofi'a' 'a 'ene tu'utu'uni fekau'aki mo ha tohi tala'api;
- (b) 'i he taimi 'e ni'ihī 'oku foaki tu'o ua 'e he taha ma'u tofi'a' ia 'a e 'api tatau ki ha ongo tangata kehekehe `e ua;
- (c) 'oku totonu ke 'oua 'e Minisitā Fonua ha Nōpele;
- (d) 'oku totonu ke `ave ha 'api kuo momoi ki he tokotaha ko ia na'e fakataumu'a ki ai `a e taha ma'u 'api';
- (e) 'oku totonu ke ta'ofi 'a e founga 'oku ngāue'aki 'e he kau ma'u tofi'a' 'i hono faka'atā 'a e nofo 'i he kekekele' kae 'ikai ke lēsisita;
- (f) 'oku totonu ke ta'ofi 'a e angafai 'a e kau ma'u tofi'a' 'e ni'ihī 'oku tukuaki'i 'o pehē 'oku nau toe ta'ofi `e kinautolu `a hono lēsisita 'o ha kongā 'api na'a nau 'osi foaki mo fakamo'oni 'i hono tohi tala'api';
- (g) 'oku totonu ke fa'u ha ngaahi fakahinohino ke ngāue'aki 'e he kau ma'u tofi'a' 'i hono fakahoko 'a honau ngaahi mafai';
- (h) 'oku totonu ke fua savea pea fakapapau'i 'a e ngaahi vaha'a tofi'a'.

(xii) Ke toe vakai'i 'a e ngaahi founga ngāue 'a e Potungāue Fonua'

Ko e kaveinga 'eni na'e tuku kakato ki ai 'a e tokanga 'a e Komisoni' 'i he Konga 'Uluaki 'o e ngaahi faka'eke'eke' pea 'oku fakamatala'i atu ia 'i he Vahe 5 fakataha mo e ngaahi fale'i ki ai. Na'e toe fakahā mai foki mei he kakai 'a e ngaahi me'a ko 'eni':

- (a) 'oku totonu ke tuku atu ha taimi pau ke fakakakato ai 'e he Potungāue Fonua' 'a e ngaahi ngāue fakakekekele' pe ko ha ngaahi faka'eke'eke mei he kakai';
- (b) 'oku lahi 'a e taimi 'oku lēsisita ai 'e he kau ngāue 'a e Potungāue Fonua', 'i honau hingoa pē 'o nautolu' pe ko honau kāinga pe kaungāme'a, 'a e ngaahi kongā kekekele 'oku 'atā 'i he tofi'a' 'o e Pule'anga';

- (c) 'oku totonu ke fakahoko 'a e fua savea' 'i ha founga 'oku toe tonu mo fakapotopoto ange;
- (d) 'oku totonu ke fakakaukau'i ke tuku atu ki tu'a ki he sekitoa taautaha' 'a e ngāue 'a e Va'a Savea 'a e Potungāue';
- (e) ke fakafaingofua'i 'a e ngaahi fiema'u fakakelekele 'a e kakai Tonga 'oku nau nofo 'i muli';
- (f) ke fiema'u ha ngaahi tohi fakamo'oni mei ha taha pē 'oku ne 'eke ha'ane totonu ki ha kelekele', 'o hangē ko e 'ea';
- (g) 'oku 'i ai ha ngaahi palopalema 'oku fekuki mo kinautolu 'oku nau nofo 'i he tukui motu' 'i hono toe hilifaki atu ke nau fua ha ngaahi fakamole makehe 'i ha fua savea 'o hangē ko hano nō ha vaka;
- (h) ke fakafaingofua'i 'a e ngaahi fiema'u fakakelekele 'a kinautolu 'oku nau nofo 'i he tukui motu' pea mo e ngāue 'a e ongo 'ōfisi Kōvana' koe'uhi ko hono tauhi kotoa 'i Nuku'alofa 'a e ngaahi lēkooti fekau'aki mo e kelekele';
- (i) 'oku totonu ke 'oua 'e toe hilifaki mai ha totongi fua savea makehe 'i he taimi 'oku fakafo'ou ai ha lisi, 'o kapau 'oku 'ikai fiema'u ke toe fakahoko ha fua fo'ou;
- (j) 'oku totonu ke toe vakai'i 'a e ngaahi totongi 'oku tu'utu'uni'i 'i he Lao ki he Kelekele', koe'uhi ke toe lelei ange 'a e fakahoko ngāue';
- (k) 'oku totonu ke 'ia ha tokotaha fale'i fakalao ke ngāue taimi kakato 'i he Potungāue Fonua';
- (l) 'oku totonu ke fokotu'u ha va'a fo'ou ke nau ngāue ki he ngaahi lāunga fekau'aki mo e founga fakahoko fatongia 'a e Potungāue';
- (m) 'oku fiema'u ke tauhi 'a e ngaahi lēkooti 'o e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e kelekele' pea tauhi ma'u ia ke malu;
- (n) 'oku totonu ke toe vakai'i 'a e ngaahi mafai 'a e Minisitā Fonua';
- (o) 'oku totonu ke toe vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni faka-Pule'anga' pea mo e fiema'u ko ia ke fakangofua 'e he Kapineti' 'a e ngaahi me'a 'e ni'ihi fekau'aki mo e kelekele'.

(xiii) Ngaahi Fa'itoka'

Na'e tokanga 'a e kakai' ki he si'isi'i 'a e kelekele 'oku 'atā 'i he ngaahi fa'itoka' ke tanu ai 'a e ngaahi me'afaka'eiki', pea fakahoko mai ai 'a e ngaahi fokotu'u ko 'eni':

- (a) 'oku totonu ke toe tuku mai 'e he Pule'anga ha kelekele lahi ange ke ngāue'aki ko e ngaahi fa'itoka;
- (b) ke faka'atā ke tanu 'a e ngaahi me'afaka'eiki 'a e fāmili' 'i honau ngaahi 'api lēsisita';
- (c) ke fakafaingofua'i mo faka'atā ke vahe'i 'e he ngaahi fāmili' ha'anau kongā kelekele 'o talifaki ko honau fa'itoka fakafāmili;
- (d) ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha kongā kelekele 'oku vahe'i 'o tuku talifaki ke ngāue'aki ko ha fa'itoka, 'i he taimi 'oku tofi ai 'o vahevahe 'api ha kolo nofo`i fo`ou;
- (e) 'oku totonu ke fakamahino'i `e he lao' 'a e sino ma'u mafai ki he ngaahi fa'itoka';
- (f) ke fakakaukau'i 'a e tu'unga makehe 'o e ngaahi fa'itoka `o e ngaahi siasi'.

(xiv) Ke malu'i 'a e kelekele fakafāmili' pea mo e ngaahi faingamālie ke ma'u ai 'e he ma'u 'api' ha lelei mei hono kelekele'

Ko e ngaahi fakakaukau 'eni na'e fakahā mai mei he kakai:

- (a) ke toe vakai'i 'a e lao 'i he'ene fekau'aki mo e fuakava 'ea 'a e 'ea' 'i he pekia 'a e taha ma'u 'api';
- (b) ke fakamahino'i 'a e ngaahi totonu 'a e taha ma'u 'api lēsisita' 'i hono fakafehoanaki ki ha taha 'oku nofo`i hono kelekele';
- (c) 'oku totonu ke 'oange ha kongā 'api 'o e fanga tokoua `o e taha ma'u 'api 'i ha taimi 'e vahe ai 'e he 'ea' 'a e 'api fakafāmili';
- (d) 'oku totonu ke ma'u ha 'inasi 'o e taha ma'u 'api' mei ha fa'ahinga koloa fakaenatula pē 'oku ma'u 'i hono kongā kelekele'.

(xv) Ke tokoni'i 'a e kakai ke nau 'ilo mo nau ngāue'aki 'a 'enau ngaahi totonu ki he kelekele'

Na'e 'i ai 'a e kakai 'e niīhi na'e 'ikai ke nau fu'u mahino'i kakato 'a 'enau ngaahi totonu 'i he Lao ki he Kelekele'. Ko e ngaahi fokotu'u 'eni na'e fakahoko mai mei he kakai':

- (a) ke fokotu'ū ha polokalama tokoni fakalao ke fale'i 'a e kakai' fekau'aki mo 'enau ngaahi totonu fakalao';
- (b) ke fakahā 'e he Pule'anga' ke 'ilo 'e he kakai ha ngaahi liliu ki he ngaahi lao kelekele';
- (c) ke fokotu'utu'ū ha ngaahi polokalama ako ke fakatupulaki ange 'a e 'ilo 'a e kakai';
- (d) ke fokotu'ū ha sino makehe mei he Fakamaau'anga Fonua', ke nau ngāue ki he ngaahi fakakikihi fekau'aki mo e kelekele';
- (e) ke fakakaukau'i 'a e ngāue pea mo e mafai 'o e Fakamaau'anga Fonua;
- (f) ke fakakaukau'i 'a e fakangatangata ta'u 'e 10 ki he taimi 'e lava ke fakahoko ai ha ngaahi hopo fakalao pe `oku totonu ke toe fakalahi;
- (g) Pule'anga ke fua 'a e ngaahi fakamole 'i ha hopo na'e tupunga mei ha'anau fehalaaki.

(xvi) Fakakaukau'i 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai' 'i he ngaahi tu'unga pau

Ko e ngaahi fakakaukau 'eni na'e fakahā mai `e he kakai':

- (a) 'oku totonu nai ke fakamavahevahe'i 'a e kelekele' mei he ngaahi me'a 'oku pipiki ki ai'?
- (b) ke toe fakakaukau'i 'a e fiema'u ke tō 'a e fu'u niu 'e 200 'i he ngaahi 'api tukuhau';
- (c) 'oku totonu ke fakamahino'i `e he lao' 'a e tapu'i 'o e fakatau kelekele', 'a ia 'oku 'ikai ke kau ai 'a e foaki 'o ha "me'a'ofa";
- (d) ke fakamahino'i 'a e tu'unga fakalao 'o e kelekele kuo 'auhia 'e he tahi';
- (e) Ko e 'ēlia tahi `i loto fonua 'i Fanga'uta, Tongatapu – 'oku totonu nai ke lisi atu 'a e 'ēlia ko 'eni' 'o hangē ha kelekele'?
- (f) ke fakatotolo'i 'a e ngāue 'a e kau muli 'oku nau fakahoko 'a e ngāue 'a e kau fakafofonga tu'uaki 'api';
- (g) 'oku totonu ke toe mamafa ange pea fusi 'au 'a e ngaahi tautea 'i he Lao ki he Kelekele';
- (h) 'oku totonu nai ke hilifaki ha tukuhau ngāue'aki 'i he ngaahi ngāue ki he kelekele?
- (i) totonu ke vili ha vaitupu 'i ha kongā 'api;
- (j) tu'unga 'oku 'i ai 'a e kelekele 'oku nofo'i fo'ou 'e he kakai 'o Niuatoputapu';

- (k) ke fakapekia 'a e lao 'oku ne 'oange 'a e ngaahi totonu ki he kau Nōpele pē ke nau feme'a'aki mo hiki nima'i 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo e ngaahi tofi'a 'o e Nōpele' mo e Tu'i';
- (o) to'o 'a e fakangatangata 'i hono fiema'u ha taha 'oku tala'api' ke ne tala'api pē 'i he vahefonua 'oku nofo ai';
- (p) ke tapu'i 'a e angafai ko hono 'eke ke totongi ha pa'anga ki mu'a pea lēsisita ha konga kekelele pe fakafo'ou ha lisi.

(xvii) Ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke mole 'a e ngaahi totonu tukufakaholo' mo e kekelele' pe uesia kovi 'a e 'ātakai' 'i he ngaahi ngāue langa fakalalakala'

Ko e ngaahi hoha'a 'eni mo e ngaahi fakakaukau na'e fakahā mai mei he kakai':

- (a) ko e tahi lotofonua `o Fanga'uta pea mo e polōseki Lomipeau';
- (b) 'oku totonu ke fai ha tokanga makehe ki he kakai Siaina' mo e kakai muli kehe mo `enau ngaahi fiema`u fakakelelele';
- (c) ke fokotu'u ha Pangikē Kelekele ke tuku atu ki ai 'e he kakai' 'a e ngaahi kekelele 'oku nau faka'amu ke lisi atu';
- (d) ke fakakaukau'i ke hilifaki ha tukupau kekelele ki he kekelele kotoa pē;
- (e) ke fa'u ha Tu'utu'uni Fakafonua ki hono Ngāue'aki 'o e Kelekele' ke tokoni ke tolonga ange 'a e fakalalakala 'a e sekitoa ki he ngoue';
- (f) ke vahe'i ha kekelele ki he ngaahi ngāue mo e ngaahi taumu'a fakatakimamata';
- (g) ke fakakaukau'i ha "Founga Fakatoukatea" (Dual System) ki he kekelele', 'a ia 'e kei ma'u pē 'a e ngaahi kekelele 'i he founga lolotonga' `i he tafa`aki `e taha pea lava `a e tafa`aki `e taha ia ke ngāue'aki ki he ngaahi taumu'a langa fakalalakala;
- (h) ke fokotu'u ha Komisoni Kelekele Tau'atāina ke nau tokanga'i 'a e ngaahi tu'utu'uni fakangāue mo e ngaahi me'a kehekehe pē 'oku tuku ki he Minisitaa';
- (i) ke fokotu'u ha Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele ke ngāue ki he ngaahi lāunga fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e Minisitaa' mo 'ene kau ngāue', pea mo e ngaahi fakakikihi 'oku 'ikai fe`unga ke toe a'u ki he Fakamaau'anga Fonua'.

‘Oku toe vakai’i pē foki mo e ngaahi me’a na’e fai ki ai ‘a e tokanga mo e ngaahi fokotu’u, ‘i he Konga ‘Uluaki mo e Konga Ua ‘o e ngaahi faka’eke’eke ‘a e Komisoni’, ‘i he ngaahi vahe kehekehe ‘o e Līpooti’ ni fakataha mo ha ngaahi fokotu’u fe’unga mo ia.

